

Kura-Aras Seramiğinin Bezeme Repertuvarına İşlevsel ve Estetik Yaklaşımlar: Erzurum Yöresi Spiral Motifi Üzerine Gözlemler (*)

*Functional and Aesthetic Approaches to the Decorative Repertoire of Kura-Aras
Pottery: Observations on the Spiral Motif in the Erzurum Region*

Mehmet IŞIKLI* – Gülşah ÖZTÜRK**

Özet

Günümüzden yaklaşık 6500 yıl önce ilk olarak Kafkasya'nın güneyinde ve daha sonra göç ve kültürel etkileşim yoluyla Toros, Kafkas ve Zagros dağ sıralarının yaylalarından Levant kıyılarına kadar çok geniş bir yayılma sahip olan Kura Aras Kültürü Yakındoğu Arkeolojisinde özellikli bir yere sahiptir. Bu kültürün taşıyıcısı olan halkların çamur-dal örgü ve kerpiçten yapılmış yuvarlak, kare ve dikdörtgen planlı evleri; antropomorfik ve zoomorfik sabit ve taşınabilir ocakları, kilden insan hayvan figürinleri, standartlaşmış kemik, obsidyen ve taş aletleri, sınırlı sayıdaki metal objeleri, hiçbir statü göstergesi içermeyen standart nitelikteki mezarları ve kendine özgü özellikler taşıyan çanak çömlek geleneği ile tanınmaktadır. Kura-Aras Kültürünün ortak kültürel kimliğini temsil eden bu unsurlar içerisinde kuşkusuz kültürün seramik geleneği ve bezeme repertuarı önemli bir yere sahiptir. Kültüre dair birçok hikâyenin başrol oyuncusu bu seramiklerdir. Ev tipi bir organizasyon ile üretilen bu seramikler el ile şekillendirilmiş ve kırmızı-siyah renk kontrastına sahiptir. Yüzeylerinde bazen çeşitli geometrik şekiller ve figüratif tasarımlar barındıran bu seramikler bölgesel unsurlarla zenginleşen bir bezeme repertuvarına sahiptir. Bu bezeme repertuarları birçok bakımdan bölgesel nitelik taşınan yanında kültürün temsilcisi halkların beğeni ve estetik yönlerini de yansıtmaktadır. Bu makale Erzurum Yöresi Kura-Aras seramik bezeme repertuarı içerisinde bölgesel ve özel bir motif olduğunu düşündüğümüz spiral motifin bölgesel ölçekte bir dizi gözlemlerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu Bölgesi, Kura-Aras Kültürü, Seramik, Bezeme, Spiral

Abstract

Approximately 6500 years ago, the Kura-Araxes people, who had a wide spread, first in the south of the Caucasus and then, through migration and cultural interaction, from the plateaus of the Taurus, Caucasus and Zagros mountain ranges to the Levant coast, made of mud-braided and adobe bricks, round, square and rectangular houses; They are known for their anthropomorphic and zoomorphic portable hearths and figurines, standardized bone, obsidian and stone tools, a limited repertoire of metal objects, tombs without any status indicators, and pottery traditions. Among these elements that represent the common cultural identity of the Kura-Aras Culture, the ceramic tradition and decoration repertoire of the culture undoubtedly have an important place. These ceramics, produced by a home-style organization, are shaped by hand and have a red-black color contrast. These ceramics, which sometimes contain various geometric shapes and figurative designs on their surfaces, have a decoration repertoire enriched with regional elements. This article contains a series of regional observations of the spiral motif, which we think is a regional motif within the Kura-Aras ceramic decoration repertoire of the Erzurum Region.

Keywords: Eastern Anatolia Region, Kura-Araxes Culture, Ceramic, Decoration, Spiral

(*) Bu makale "Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Seramik Bezemelerinin Analizi ve Göstergibilimsel Açısından İncelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bu Doktora Tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince (Proje Numarası: SDK-2021-9204) ve Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından Desteklenmiştir.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum.

ORCID: 0000-0001-6205-4117 | misikli@gmail.com

** Doktorant, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum.

ORCID: 0000-0002-9033-5095 | gulsahoztrk1@gmail.com

Giriş

Arkeolojinin en temel veri grubu hemen her dönem için hiç tartışmasız seramiklerdir. Üretim teknolojisinden işlevselliğine, buluntu konteksinden üzerindeki bezemeye kadar seramiğe dair birçok detay ait oldukları toplumlar hakkında bize sayısız bilgiyi ve hikâyeyi sunar. Yazının henüz kullanılmadığı Geç Prehistorik ve Protohistorik kültürlerde seramikler “dilsiz toplumların” aynası olması bakımından en az yazı kadar önemlidir. Seramikler sosyo-kültürel yaşamın her anına ortaklık ve tanıklık ettiği için arkeolojik çalışmalarda da en fazla ilgilenilen üzerinde çalışılan malzeme grubunu oluşturmaktadır. Neolitik dönem insanının kilden kap kaçak yapmaya başlamasıyla birlikte varoluşsal bazı dürtülerin¹ de sürece dahil olması günümüzdeki seramik sanatının temellerinin atılmasını sağlamıştır. Böylelikle her kültür zaman içerisinde kendi seramik form ve bezeme repertuarını yaratmış, zaman zaman bölgeler ve kültürler arası iletişim ve etkileşimler sayesinde seramikler olabildiğince çeşitlenmiştir. Diğer yandan bazen de şaşırtıcı derecede - olasılıkla coğrafyanın da bir sonucu olarak- tutuculuk nedeniyle seramiklerin asla kendi geleneğinin dışına çıkamadığı da görülmüştür.

Şüphesiz seramikler ile ilgili en dikkat çekici detay onların bezemelerine dairdir. Bazı uzmanlara göre bu bezemeler anlaşılması zor bir dilde antik toplulukların öyküsünü anlatmaktadır bize. Yörelere göre farklılık gösteren bezemeler de bu dilin farklı lehçeleridir. Bölgeselleşen bezemeler ve motifler bazen tek bir yörenin kültürel kimliği anlamında bir imza değeri de taşımaktadır². Tıpkı makalemize konu olan Kura-Aras seramiklerinin yüzeylerini süsleyen tek veya çift sarmallı spiraller gibi. İşte bu yazı Yakınoğu arkeolojisinin üzerinde en çok çalışılan kültürel yapılarından biri olan Kura-Aras Kültürü ve onun bir kültürel işareti sayılan seramikleri üzerindeki bezemelerde sevilerek kullanılan spiral motifinin Erzurum Yöresi özelindeki kullanımına dair gözlemleri içermektedir³

Ana Hatlarıyla Kura-Aras'ın Kültürel Paketi

Kafkasya Arkeolojisi ve Kura Aras Kültürü üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarını ile bilinen Adam Smith günümüzden yaklaşık 20 yıl önce kaleme aldığı *“Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory”* başlıklı yazısında şöyle söyler; *“Şu anda Kura-Aras'ın gerçekte ne olduğu konusunda net bir anlayışa sahip değiliz[...] Bugüne kadar Kura-Aras köy topluluklarının sosyal dünyası hakkında sinir bozucu derecede az şey biliyoruz.”*⁴ Smith hem kazıların azlığı-yetersizliği hem de kültürel coğrafyanın genişliği karşısında bu tespiti yapar. Bugün “Nedir bu Kura-Aras Kültürü” şeklinde bir soru üzerinde düşünecek olsaydık işe önce bu kültürün paketini oluşturan temel unsurlardan ve en çok da bu kültür paketinin en önemli veri grubu olan çanak-çömlek geleneğinden başlardık. Adım adım bu kültürü paketindeki unsurlar üzerinden onu tanıtmakla işe başlamak en uygun yol olacaktır.

Arkeolojik literatürde daha çok Kura-Aras Kültürü olarak bilinen kültür, MÖ IV. bin yılın sonlarından⁵ II. bin yılın başlarına kadar yaklaşık 1000 yıl gibi bir süre zarfında Toroslardan Kafkaslara, Hazar Denizi kıyılarından İç Anadolu yaylalarına, Fırat vadisinden Levant kıyılarına kadar çok geniş bir coğrafyada yayılım ve varlık

¹ Boşluk bırakmama arzusu gibi.

² Üretim ve bezemede taban tabana benzerlikler olduğu gibi aynı zamanda farklılıklar da gözlemlenebilir.

³ Erzurum-Kars bölümünden 100'e yakın bezemeli seramiğin incelenmesi sonucunda ulaşılan verilerin bir kısmı bu makalede sunulmuştur.

⁴ Smith 2005, 229-279.

⁵ Güney Kafkasya'da bu tarihin IV. bin yılın ortalarına kadar iner.

gösterebilmiştir. “Kültürel Yapı, Fenomen, Bileşen” gibi çok farklı isimlerle tanımlansa da genel anlamda bu kültür varlık gösterdiği geniş coğrafyada türdeş kültürel özellikleriyle ön plana çıkar. Diğer yandan kültürün bileşenlerinde bölgesel özelliklerin ve farklılıkların varlığı da azımsanmayacak derecededir⁶ (Fig. 1). Kura-Aras kültürel paketini oluşturan unsurlar “mimari, geçim pratikleri, kült/ritüel/mezar tipler, alet paketi ve çanak-çömlek geleneği” olarak karşımıza çıkar. Bunlar kültürün uzun sürede yarattığı temel bileşenleridir⁷. Bu unsurların tamamı Kura-Aras’lı grupların kimliği ve ontolojisi/varlığı hakkında bilgi verdiği için ayrıca önem taşımaktadır⁸.

Fig. 1. Kura-Aras Kültürü'nün Yayılımını Gösteren Harita

Uzun yıllar Kura-Aras kültürü hakkında hem ülkemizde hem de yurtdışında önemli çalışmalar gerçekleştiren Antonio Sagona 2014 yılında kaleme aldığı “Rethinking the Kura-Araxes Genesis” başlıklı bir yazısında “*Kura-Aras kültürel geleneğinin kalbinde “ev ve yerleşke” kavramı vardır.*” demiştir⁹. Kültürün pratikleri göz önüne alındığında birçok organizasyonun merkezinde ev kavramının yer aldığını görürüz. Kura-Aras’lı gruplar evlerin genel planlarında ortak kültürel unsurlara sadık kalsalarda inşa tekniklerinin bölgesel bazda değişkenlik gösterdiği bilinir.

⁶ Işıklı 2011; Batiuk vd. 2022, 239-329.

⁷ Buccellati 2018, 107-123.

⁸ Batiuk vd. 2022, 239-329.

⁹ Sagona 2014, 23-46.

Nitekim kültürün coğrafi sınırları dikkate alındığında bu şaşırtıcı değildir. Yuvarlak, kare ya da dikdörtgen plana sahip olan Kura-Aras evleri genellikle çamur ile sıvanmış, taş temel üzerine inşa edilen kerpiç veya çamur dal örgüden bir duvara sahiptir. Evlerde ahşap daha çok çatıyı desteklemek için kullanılmıştır. Anadolu topraklarındaki çatı konstrüksiyonu hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olsa da Güney Kafkasya'daki merkezler bu konuda merak edilenleri kısmen de olsa cevaplar. Merkezlerden ele geçen arkeolojik veriler Kura-Aras evlerinin kubbe çatı düz çatı veya eğimli çatılara sahip olabileceğini göstermiştir¹⁰ (Fig. 2).

Kura-Aras evlerinin iç dizaynında ise anavatan ve yayılım topraklarının tamamında ciddi anlamda bir tutuculuk dikkati çeker. Evin merkezinde form ve boyutları değişkenlik gösterebilen sabit ocaklar bulunur. Duvar hattı boyunca devam eden sekiler ise gündelik işlerden tutunda uyumak amacıyla yatak olarak kullanımına değin birçok amaca hizmet ettiği düşünülür. Evlerin çoğu zaman sıvalı zeminlerinde direklerle ait izler ve depolama amaçlı çukurlar bulunmaktadır¹¹.

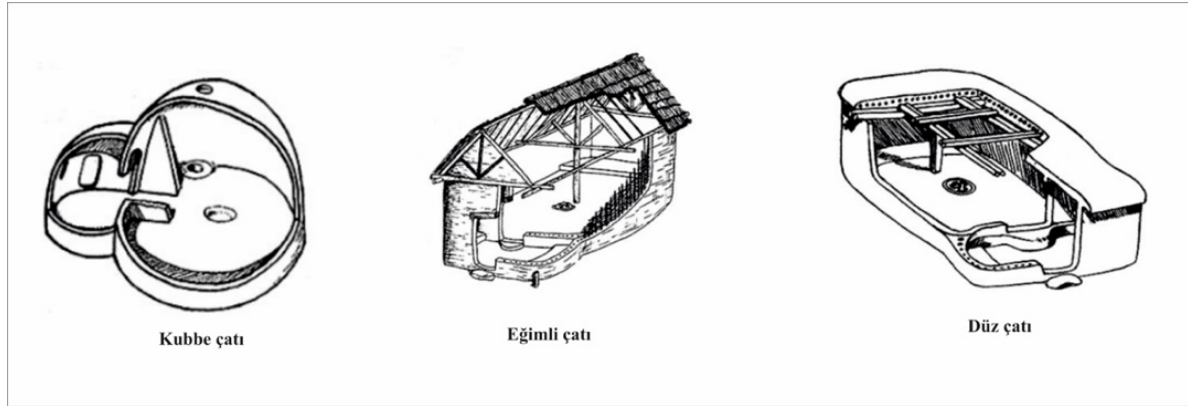

Fig. 2. Kura-Aras Evlerine ait çatı örnekleri (Rothman 2015)

Kura-Arasın kalbinde ev vardır diyen Sagona, “Gelişmiş Kura-Aras kompleksinin coğrafi kapsamı göz önüne alındığında, evlerin temel plan açısından bölgeselliği yansıtması şaşırtıcı değildir [...]. Henüz oluşum aşamalarında açıkça görülen bu çeşitlilik, elbette farklı gruplaşmaları, gelenekleri ve çevresel ortamlara uygun belirli yaşam tarzlarını yansıtmaktadır [...] Evler dışarıdan farklı görünsede, içlerindeki düzen açık bir muhafazakarlık yansıtmaktadır. Dairesel bir ocak ve arka duvar boyunca bir sekiden oluşan evin düzeni, Kura-Aras topluluklarının ruhu için temel teşkil ediyordu [...] Bu nedenle, Kura Aras evinin 'planı' hem toplumsal birliğin hem de muhafazakâr mimari unsurların açık bir ifadesidir.” diyerek sözlerini tamamlar¹².

Barınma dışında ayrıca kült/ritüel ve üretim ilgili organizasyonların deyim yerindeyse nabzını tutan Kura-Aras evlerinin tekdüzeliği aslında kutsal olan ve olmayanın ayrımını yapabilmeyi de zorlaştırmıştır. Bu yüzden konunun uzmanlarına göre kült/ritüel ile ilgili faaliyetler ya ev içerisinde -aile ve bireysel organizasyonlarla- ya da dışarıda -kolektif toplantılar şeklinde- yürütülmüş olmalıdır. Bu bağlamda evlerin içerisinden ele geçen antropomorfik ve zoomorfik figürinlerde genellikle ev içerisinde yürütülen törenlerle ilişkilendirilmiştir¹³ (Fig. 3).

¹⁰ Simonyan-Rothman 2015, 1-46.

¹¹ Batiuk vd. 2022, 239-329.

¹² Sagona 2014, 23-46.

¹³ Işıklı 2011, 11; Sagona 1998, 13-25.

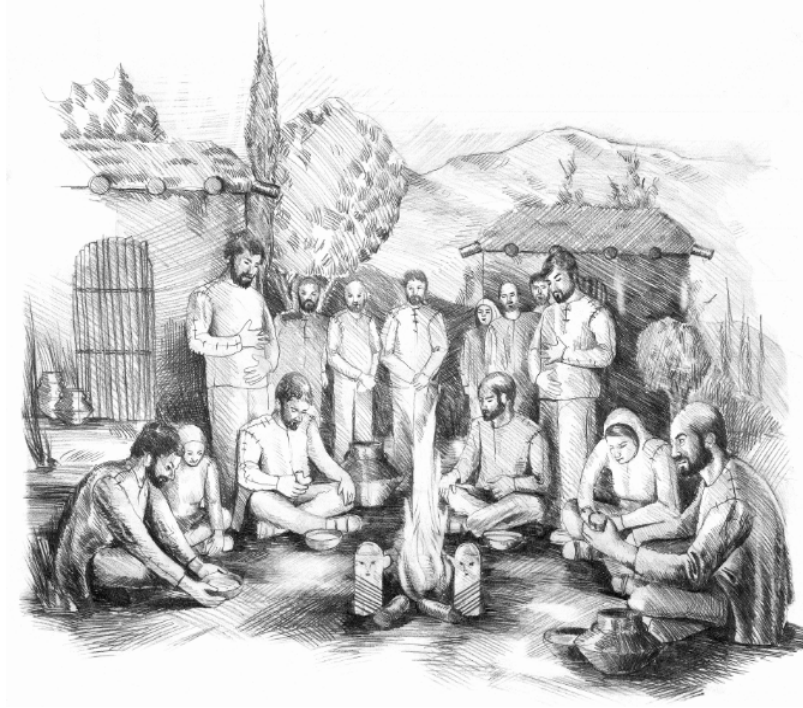

Fig. 3: Kura-Aras Kültürü'nün inanç sistemine dair uygulamalar üzerine temsili çalışma (Işıklı, 2011, 101)

Dini ritüellerle ilişkilendirilen ve inanç sisteminin bir parçası olarak kabul gören mezar tipleri ve defin uygulamaları kültürün diğer dinamiklerine kıyasla daha yalın bir repertuvar sunar. Farklı form ve yapım tekniklerine sahip olan bu mezarlar içerisinde yalnızca “*basit toprak mezarlar ve kurgan mezarlar*” kültürün yayılım alanının tamamında ortak olarak kullanım görmüştür¹⁴. Tekli ve kolektif defin uygulamalarına sahip bu mezarlar zengin ölü hediyesi içermez ve statüsel anlamda hiçbir sosyal sınıf farkı göstermezler¹⁵ (Fig. 4). Bu veriler bu halkların toplumsal hiyerarşisinin henüz keskinleşmediğini göstermektedir.

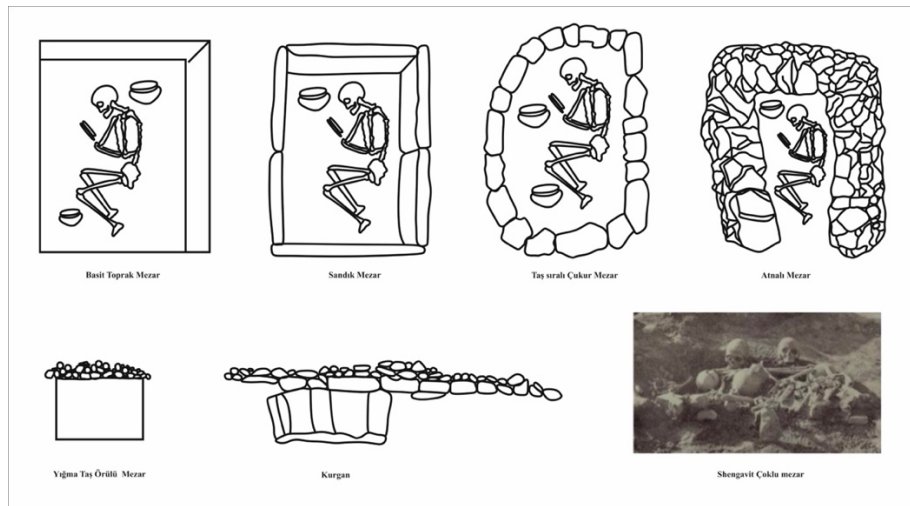

Fig. 4. Kura-Aras Kültürü Mezar ve Gömü Tipleri (Batiuk, Rothman, ve diğerleri 2022)

¹⁴ Altunkaynak vd. 2018, 73-91.

¹⁵ Batiuk vd. 2022, 239-329.; Işıklı 2023, 195-210.

Kura-Araslı gruplar hakkında kabul gören en yaygın sosyo-ekonomik ve sosyo-politik tanımlama göçebe/yarı göçebe/hareketli hayvancı gruplardır (pastoralistler). Yani bu gruplar birincil olarak hayvancılık, ikincil planda da tarımla geçimlerini sağlamaktaydılar. Nitekim bu bölgelerde ETC başında bölgedeki hayvan popülasyonunun arttığına dair ciddi arkeozoolojik kanıtlar vardır¹⁶. Bu yaylacı ve yerleşik pastoralistler arasında organize edilen iş bölümünde yaylacı pastoralistlerin görevi hayvanlarını otlak bakımından zengin alanlara ulaştırma amacı taşıyorken ovada kalan yerleşik/tarımcı pastoralistler ise ihtiyaçları kadar tarımsal faaliyetlerle ilgilendikleri bilinir¹⁷. Bu bağlamda aslında Kura-Araslı gruplar için kullanılan “yarı göçebe” tanımı hayvancılığın yanında tarım yaptıkları bilinen bu gruplar için problemli bir ifade olmalıdır. Çünkü “yarı göçebe yaşam tarzı” bazı araştırmacılar tarafından yaylacılık modeli ile ilişkilendirilse de bu model gerçek göçebelik ve yaylacılık arasında yer alan yalnızca bir hayvan yetiştirme faaliyetidir¹⁸.

Kura-Araslı grupların sosyo-politik yapıları hakkında son dönemde duyulan popüler tanımlardan biri de “barışçıl ve eşitlikçi gruplar” olabilecekleri yönündeki görüşlerdir. Günümüze kalan yerleşimlerde herhangi bir savaş izine rastlanmamış olması ve azınlık olarak buldukları yerleşimlerde de yerel halk ile uzun süre bir arada yaşamış olmaları Kura-Araslı grupların barışçıl topluluklar olarak düşünülmesini sağlamıştır¹⁹. Bu grupların sosyal ve politik organizasyonları da olasılıkla günümüzdeki aşiret modelinin bölgesel ve dönemsel varyasyonuydu.

Kura-Aras Kültürü’nün Çanak Çömlek Geleneği

Kura-Aras Kültürel Paketini oluşturan en temel ve yaygın unsur kültürün seramik geleneğidir. Kura-Aras Kültürü anayurt ve yayılımındaki merkezlerde homojen bir çanak çömlek tarzıyla temsil edilmektedir. El ile şekillendirilen ve kırmızı-siyah renk kontrastına sahip olan bu kültürel fenomenin “seramik ayak izleri” bölgesel varyasyonlarıyla birlikte Kalkolitik Dönem sonlarından MÖ II. binin başlarına kadar izlenmektedir (Fig. 5).

Fig. 5. Kura-Aras Kültürü seramikleri, Alaybeyi, Erzurum, (Erzurum Arkeoloji Müzesi Alaybeyi Kazıları Arşivi)

¹⁶ Batiuk vd. 2022, 239-329. Buğday ve arpa tarımcı pastoralistler tarafından tüm Kura-Aras yayılım coğrafyasında en fazla yetiştirilen ürünlerdir. Bunların dışında yine mercimek, üzüm ve farklı tarımsal ürünlerin de yetiştiriciliğinin yapıldığını arkeolojik çalışmalardan öğrenmekteyiz.

¹⁷ Rothman 2018, 125-146

¹⁸ Daşcı-Çomaklı 2006, 275-280.

¹⁹ Işıklı 2023, 195-210.

Üreticiler, kullanıcılar ve formlar arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için Kura-Aras Seramik geleneği hakkında bazı temel bilgilere sahip olunması gerekir. Kültürün seramiği üzerine yapılan analizler ve çalışmalar Kura-Araslıların bu seramikleri üretebilmeleri için büyük çaba sarf ettiklerini ve belli bir deneyime ve birikime sahip olabileceklerini göstermektedir. Kapsamlı bir ön hazırlık gerektiren seramik üretimi kilin kaynaktan temin edilip, üretilen kapların pişirimine kadar zahmetli ve uzun bir süreci kapsamaktadır. Evlerde bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda üretilen Kura-Aras seramikleri belki de kadın ve erkeklerin iş paylaşımı ile yaptığı bir organizasyon sonucunda üretiliyor olmalıydı.

MÖ III. bin yılda Yakındoğu'da hatta kültürün anavatanı ve yayılımında çark kullanımının varlığı bilinmesine rağmen Kura-Araslı çömlekçiler seramiklerini el ile şekillendirmeye devam etmişlerdir. Bu bir tercihten ziyade yörenin bu teknoloji ile geç tanışmasından kaynaklanıyor olmalıdır. El ile şekillendirilen bu seramiklerinin beş aşamalı üretim zincirini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

Üretime başlayabilmek için ilk olarak seramik çamurunun kil kaynağından alınıp ev/atölyeye getirilmesi gerekmektedir. Bu süreç fiziksel bir güç gerektirdiğinden ötürü belki de bu sorumluluk evin ya da köyün erkeklerine aitti. Erkekler köyün yakınındaki kaynağa gidip ihtiyaçlarını ya da daha fazlasını alıp eve/atölyeye getiriyor olmalıydılar. Nitekim Kura-Aras seramikleri üzerinde yapılan petrografik analizler de üretimde yerel kil kaynaklarının kullanılmış olduğunu doğrulamaktadır²⁰. Çamur üretimin yapılacağı alana/mekâna getirildikten sonra eğer gerek görülürse farklı bir kil daha eklenerek homojen bir hale gelinceye kadar yoğrulmuştur. Daha sonra içerisine ihtiyaca göre “*grog, saman, saç veya tezek olmak üzere çeşitli organik malzemelerin yanında volkanik kül, obsidiyen, kireçtaşı kumu, şist, nehir kumu, grafit, kırılmış kuvars/feldispat*” gibi minerallerin katkı olarak eklendiği bilinmektedir²¹. Bu işlemten sonra çamur artık üretim için hazır hale getirilmiştir. Bundan sonrası üretimde şekillendirme aşamasını kapsamaktadır. Kura-Aras seramikleri üzerinde yapılan analizler ve çalışmalar bu seramiklerin üretiminde üç farklı tekniğin kullanılmış olduğunu göstermiştir. Bunlardan ilki “*el ile açma*” tekniği, ikincisi “*coil method*” olarak isimlendirilen “*halka veya plaka şerit*”, üçüncüsü ise “*kumaş-hasır*” tekniğidir²². Büyük boyutlu kaplar şekillendirilirken kaplar büyüklüklerine göre parçalar halinde (2 ya da 3 vs.) hazırlanıp daha sonra bu parçaların birleştirildiği bilinmektedir²³.

Kaplara şekil verildikten sonra sıra perdah, astar ve bezeme gibi yüzey uygulamalarına gelir. Bu işlemlerin tamamı pişirim öncesinde kil deri sertliğine ulaştıktan sonra yapılır. Perdah ve astar günümüzdeki geleneksel yöntemlerle benzer aşamalara sahip olmalıdır²⁴. Kura-Aras seramiklerini süsleyen bezemeler ise kap yüzeyine “*Kabartma-Rölyef, Baskı-Oluk ve Kazıma*” olarak üç farklı teknik kullanılarak tasvir edilmiştir²⁵. Şekillendirme ve yüzey uygulamaları tamamlandıktan sonra son aşamayı ise bu kapların pişirim süreci oluşturmaktadır. Son dönem çalışmaları bazı merkezlerde fırın kullanımına dair arkeolojik veriler sunuyor olsa da bunun yaygın bir unsur olmaması Kura-Aras seramiklerinin geleneksel pişirim tekniğinin açık hava pişirimi olduğunu gösterir.

²⁰ Kibaroglu 2015, 221-230.

²¹ Batiuk vd. 2022, 239-329.

²² Batiuk 2000, 153-163.; Işıklı 2011.

²³ Batiuk vd. 2022, 239-329.

²⁴ Yarol 2016.

²⁵ Öztürk 2018.

Erzurum Yöresi Kura-Aras Seramiğinin Bezeme Repertuarı ve Spiral Bezeme Motifi

Kura-Aras'lı gruplar çanak çömlek geleneklerinden mimari uygulamalara kadar birçok konuda türdeş unsurlara sahip olsalar da bu unsurların bölgesel anlamda kendi iç dinamiklerinden beslendiği görülmüştür²⁶. Bölgesellik Kura-Aras Kültürel sürecinde zamanla göstergelerle zenginleşen ortak bir dil yaratmıştır. Kültürün seramikleri üzerinden okuyabildiğimiz bu sembolik dilin en belirgin verilerini de kuşkusuz seramiklerin yüzeylerini süsleyen bezemeler sunmaktadır.

Kura-Aras Kültürü'nün yayılım coğrafyasında özel bir konuma sahip olan Erzurum yöresi hem kültürün anavatan topraklarının hem de ilk yayılım coğrafyasının önemli bir parçasında yer aldığı için özel bir yere sahiptir. Bu özellikli lokasyonu sayesinde kültürün seramik geleneklerinin tüm karakteristik unsurlarını bu yörenin seramik örneklerinde görmek mümkündür. 1940'lı yıllarda bölgede Karaz sondajıyla başlayan kazılar bu konuda dikkat çekici bir seramik repertuarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kura-Aras Kültürü'nün önemli bir parçasını oluşturan bu seramik grubunda üretimden yüzey işlemlerine kadar yukarıda ifade edilen en temel özellikleri görmek mümkündür. Bunun yanı sıra bölgeye/yöreye özel farklılıklar da hemen ayırt edilebilmektedir²⁷.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Doğu Anadolu Bölgesinde bezemeli Kura-Aras seramikleri üzerinde yapılan çalışmalar bu bezemelerin kültür için bir ortak dil oluşturmuş olabilme ihtimalinden söz etmiştik. Öyle ki bu zengin bezeme repertuarındaki bazı tasarımlar bölgesel unsurlarla zenginleşen ve farklılıklar gösteren bu ortak dili geliştiren öğeler (lehçeler) durumundaydı. Nitekim çeşitli geometrik şekiller ve stilize figürlerden oluşan bu tasarımlardaki bölgesel varyasyonlar Rothman tarafından "*ortak bir dilin lehçeleri*"²⁸ olarak yorumlamıştır. Bu dilin zengin lehçelerinden biri olan Erzurum yöresi bezeme repertuarına baktığımız da çift sarmallı ve "V" spiraller, kafa kafaya/toslayan stilize hayvanlar, Karaz motifi ve yıllarca stilize insan yüzü ya da bir kuş olarak tanımlanan kompozisyonlar bu lehçenin öne çıkan unsurları olarak dikkati çeker²⁹.

Yürütülmekte olan bir doktora tezi kapsamında devam eden çalışmalarda Erzurum Yöresine ait Karaz, Pulus, Güzelova, Sos ve Alaybeyi Höyüklerinden seçilen 100'e yakın bezemeli seramik örneği incelenmiş ve bunlar üzerinde Kabartma/Rölyef, Bakı-Oluk ve Kazıma tekniklerinde yapılmış 9 farklı tipte tasarımın varlığı tespit edilmiştir. Bu beş merkeze ait ortak tasarımları; "Figüratif Tasarımlar (hayvan), Geometrik ve Baskı Tasarımlar ve Çizgisel Tasarımlar" oluşturmaktadır. Bunlar dışında ayrıca, "Eşkenar Dörtgen Tasarımlar, Merdiven/Bölmeli Tasarımlar, Figüratif Tasarımlar (insan), Sarmallar/Spiraller, Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (yatay), Diğer ve Bitkisel Tasarımlar" da yine Erzurum Yöresindeki bezemeli Kura-Aras seramikleri üzerinde görülen diğer bezeme kompozisyonlardır (Fig. 6)³⁰.

²⁶ Işıklı 2023, 195-210.

²⁷ Işıklı 2016, 51-69.

²⁸ Mitchell Rothman ile kişisel görüşme.

²⁹ Öztürk 2024.

³⁰ Öztürk 2024.

	Eşkenar Dörtgen Tasarımlar	Merdiven/Bölmeli Tasarımlar	Figüratif Tasarımlar (insan)	Figüratif Tasarımlar (hayvan)	Figüratif Tasarımlar (insan+hayvan)	Sarmallar/Spiraller	Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (dikey)	Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (yatay)	Geometrik ve Baskı Tasarımlar	Çizgisel Tasarımlar	Bitkisel Tasarımlar	Diğer
KARAZ	x	x	x	x		x		x	x	x		x
PULUR	x	x	x	x		x		x	x	x		x
GÜZELOVA	x	x	x	x		x		x	x	x		x
SOS				x					x	x		x
ALAYBEYİ	x	x		x				x	x	x		

Fig. 6. Karaz, Pulur, Güzelova, Sos ve Alaybeyi Höyükleri Karşılaştırmalı Kura-Aras Seramik Bezeme Repertuarı

Anlaşılacağı üzere zengin ve çeşitli bezeme uygulamaları Erzurum bölgesi Kura Aras seramiğinin önemli özelliklerinden biridir. Bahsedilen zengin bezeme unsurları içerisinde bir öge yaygınlığı ve farklı varyasyonları ile bölgesel bir nitelik olarak dikkati çeker ki: bu spiral bezemedir. Bir süsleme unsuru olarak spiral, sadece Erzurum yöresinde değil tüm Kura-Aras seramik bezeme repertuarında kültürle özdeşleşmiş bazı tasarımlarda temel süsleme ögesi olarak kullanılmıştır. Nitekim kültürün geniş yayılım coğrafyasındaki bezeme repertuarlarında “spiralin” yaygın ve farklı formlarda kullanımları söz konusudur (Fig. 7).

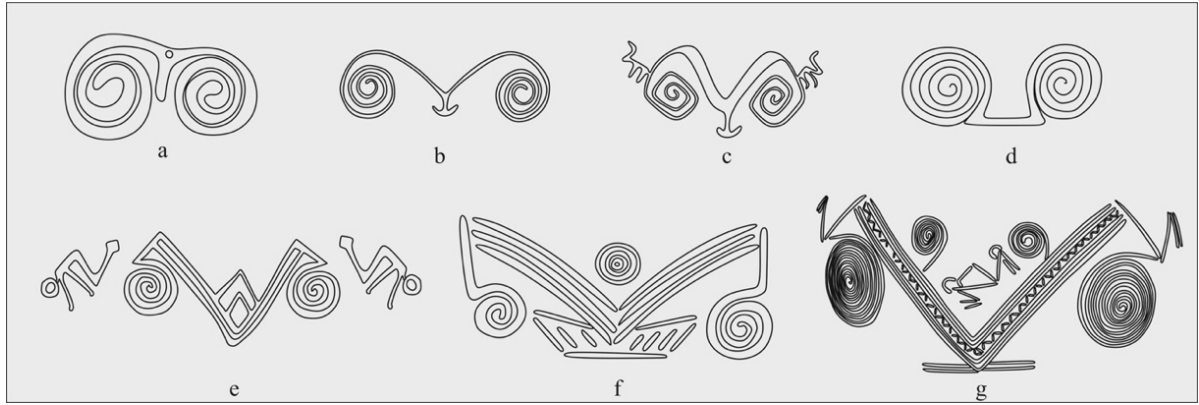

Fig. 7. Kura-Aras Seramik Bezeme Repertuarı “spiral tasarım örnekleri”; a) Karaz Höyük, b-c) Amiranis Gora (Sagona, 1984.), d) Ozni (Sagona, 1984.), e) Kars, f) Mokhra Blur (Sagona, 1984.), g) Shengavit (Sagona, 1984.) (Öztürk 2024'ten uyarlanmıştır.)

Spiral Motifine Dair

Spiral motifi genellikle iç içe geçmiş merkezi dairelerden oluşan insanlık tarihinin belki de en eski sembollerinden biridir. Yapım kolaylığı ve yaygınlığı bu tür dairesel motiflerden oluşan sembollerin prehistorik dönem tasvir sanatlarından itibaren sevilerek yaygın bir şekilde kullanıldığını gösterir. Bu motif birçok kültür tarafından sıkça kullanılmış ve binlerce yıl varlığını sürdürerek aynı zamanda çeşitli sembolik anlamlar/değerler kazanmıştır³¹. Farklı form ve tipolojiye sahip olabilen

³¹ Ateş 2014; Öztürk 2024.

spiral motif çoğunlukla bir döngüyü işaret etmektedir. Yaşamın yenilenişi, değişim, doğum, ölüm gibi soyut kavramların yanında ayrıca ay ve güneş gibi çeşitli gezegenlerin döngüsel hareketleriyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca antik kültürlerinde spirallerin nefesi ve ruhu da sembolize ettiği de önerilmektedir³².

İnsanın düşünüp, gözlemleyip ve yaratıcı olmaya başladığı en erken dönemlerden itibaren ortak ruhani ve tinsel bir anlam taşıdığı konusunda hem fikir olunan bu kadim tasarımın en mükemmel sanatçısı ise hiç kuşkusuz doğadır. Doğadaki spiral tasarıma sahip varlıkların tamamı kusursuz bir orana sahiptir ve işçiliği asla tartışılmaz³³. Genişleyen (bulutsu), büzülen (kasırğa ya da girdap) ve kemik (salyangoz kabuğu) olarak üç temel formda ³⁴ karşımıza çıkan bu tasarımın insanlar tarafından imgelelenmiş olması kadar doğal bir durum yoktur. Çünkü spiral doğada en dikkat çeken formdur.

Doğada farklı formlarla gözlemlenen spiralin insanın eliyle başka bir nesne üzerine süsleme amacıyla tasviri günümüzden çok eskiye dayanır. Malta'dan ele geçen ve günümüzden yaklaşık on sekiz bin yıl önceye tarihlenen fildişi plaka üzerinde tam merkezde J spiral, sol kenarda iki tam S1 spiral, sağ kenarda ise bir tane J spiral ve S1 spiral betimlenmiştir (Fig. 8)³⁵. Plakayı inceleyen Rus araştırmacı A.B. Forlov bu tasvirlerin ayın güneş etrafındaki aylık ve yıllık hareketlerini temsil eden betimler olabileceğini düşünerek plaka üzerindeki tasviri prehistorik insanlar tarafından kullanılan ay ve güneş takvimi olabileceğini söylemiştir³⁶.

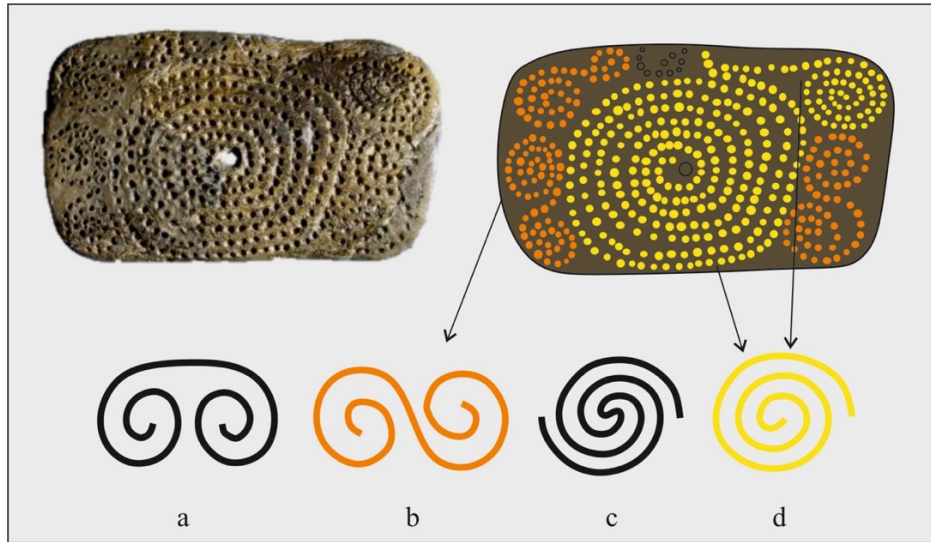

Fig. 8. Bilinen en eski spiral tasviri, Malta, Irkutskaya Oblast, Russia
a) C spiral, b) S1 spiral, c) S2 spiral, d) J spiral
<https://gorgondergisi.com/mezopotamyada-ay-kultu-ve-inanci/>
Morrison 2005, 309-321.

Anadolu'da ise daha çok kaya resimleri üzerinde gördüğümüz spiral tasarımlar Kalkolitik dönemle birlikte seramikler üzerinde de kullanılmaya başlar. Çatalhöyük ve Hacılarda özgün örneklerini görebileceğimiz tasarımlarda Hacılar'dan ele geçen

³² Cırlot 1991, 305.

³³ Öztürk 2024.

³⁴ Cırlot 1991, 305.

³⁵ Morrison 2005, 309-321.

³⁶ Pásztor 2011, 14; <https://gorgondergisi.com/mezopotamyada-ay-kultu-ve-inanci/>

antropomorfik kap dikkat çeker. Tanrıça olarak tanımlanan antropomorfik figür üzerinde spiral motif bulunur. Elbette bu motifin bir tanrıçanın bedeninde tasvir edilmesi sembolik anlamları dikkate alındığında bizim için şaşırtıcı olmamıştır. Daha önce yazarlardan biri tarafından ele alınan bir yazıda kabın göstergebilimsel çözümlemesi yapılmış ve figürün kalçası üzerinde betimlenen spirallerin “bereket, bolluk, güç ve doğurganlık” gibi anlamları çağrıştırdığından bahsedilmiştir³⁷.

Spiralin sembolizm açısından kısa bir analizini yapmak gerekirse; bir şeklin, motifin hangi amaçla yaratıldığını, ne anlama geldiğini anlayabilmek için öncelikli olarak onun derininde yatan matematiği anlamak ve onu kabul etmek gerekmektedir. Bu durum bütün semboller için geçerlidir. Mimariden resim sanatına kadar birçok alanda tasvirlerini gözlemleyebildiğimiz spiral motifinin simgesel değerlerine bakıldığında; denge, uyum, yaşam, yaratılış, doğum, döngü, ölüm, yenilenme, hareket, bereket, yeryüzü ve yeraltı gibi konuları temsil ettiği görülmektedir.³⁸ İnsanlığın erken dönemleri için ortak manevi bir anlam taşıdığı düşünülen spiral hakkında belki de yapılabilecek en iyi yorum; spiral, güneşin ve yaşamın çok eski bir işaretidir; sürekli dönüşü/dönüşümü, tüm yaşamın nabzını ve periyodikliğini simgelemektedir. Kura-Araslı çanak çömlek üreticilerinin kaplarının dış yüzeylerine nakşettiği spiraller de aynı bakış açısıyla mı acaba işlendi?

Erzurum Yöresi Spiralleri

Devam etmekte olan doktora tezi kapsamında yapılan incelemelerde Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Seramik Bezeme Repertuarı içerisindeki spiral motif, “Spiral Tasarımlar A Grubu (ST-A), Spiral Tasarımlar B Grubu (ST-B) ve Spiral Tasarımlar C Grubu (ST-C)” olarak üç temel şablon oluşturmaktadır. ST-A Grubu “S” Spiral alt tipine; ST-B Grubu, “T” Spiral alt tipine ve bu tip de kendi içerisinde T-1 Spiral ve T-2 Spiral olarak iki tip sunmaktadır. T-2 Spiral ise yine kendi içerisinde T-2/1, T-2/2 ve T-2/3 olarak üç alt tipe sahiptir. T-2 Spiralin T-2/1 alt tipi de Doğu Anadolu Bölgesinde iki; genel yayılım alanında ise dört farklı tipi bulunmaktadır. ST-C Grubu ise “J” Spiral alt tipine sahiptir. ³⁹; (Fig. 9)

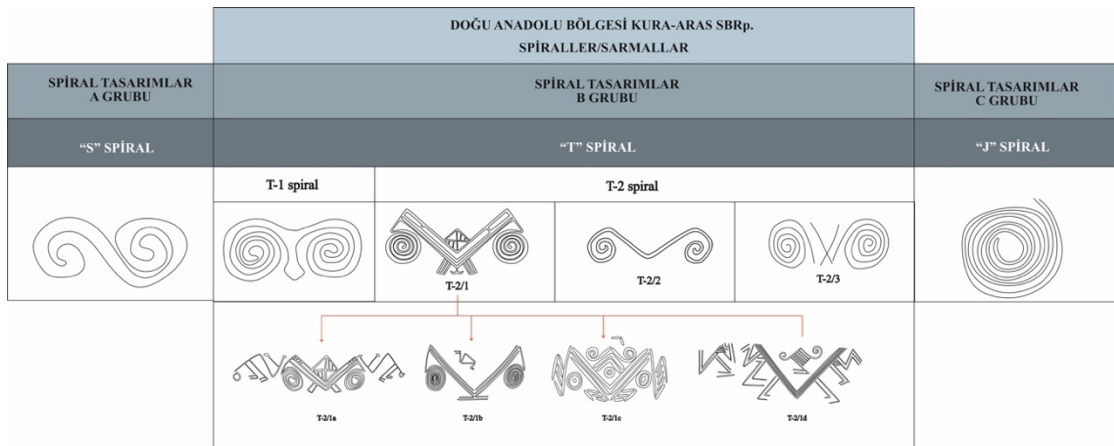

Fig. 8. Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras SBRp., Spiraller/Sarmallar, Spiral Tasarımlar A Grubu: “S” Spiral, Spiral Tasarımlar B Grubu “T” Spiral; T-1 Spiral ve T-2 Spiral (T-2/1, T-2/2 (a-b) ve T-2/3) ve Spiral Tasarımlar C Grubu: “J” Spiral. (Öztürk 2024’ten uyarlanmıştır.)

³⁷ Öztürk-Bişkin 2022, 49-66.

³⁸Ateş 2014, 86.

³⁹ Öztürk 2024.

ST-A Grubundaki tasarımlarda yatay ve dikey “S” spiral motif kullanılmıştır. Euler’in Spiriline benzeyen bu tasarım karşılıklı iki simetrik sarmalın birleşimiyle oluşmuştur. Bu motif şimdiye kadar gözlemlenen örneklerde daha çok tasarımı zenginleştirmek amacıyla kullanıldığı görülmüştür⁴⁰.

Kura-Aras seramiklerinde spiral motifin temel dekor ögesi olarak kullanıldığı tipini ST-B Grubunda yer alan tasarımlar oluşturmaktadır. Kendi içerisinde iki gruba ayrılan T Spirallerin Erzurum Yöresi için en yaygın tasarımlarını T-1 ve T-2/1 tipi oluşturur. T-1 spiral genellikle Erzurum Yöresindeki kompozisyonlarda ana bezeme unsuru olarak kullanım görmüştür. Bu tip (T-1 spiral) bir noktadan filizlenir ve daha sonra yumuşak bir geçişle ortadan bölünerek çift spiral oluşturmaktadır. Kalın ve ince kabartma tekniğindeki eşkenar, daire ve kare formuna sahip olan T-1 spiralin en zengin örneklerini Karaz Höyükte görmekteyiz. Bu motif eğer boyunlu bir çömlek üzerinde kullanılmışsa tasarıma boyun üzerinde yer alan “eş merkezli daire, nokta ve dikey çizgi” üçlüsüyle birlikte kullanıldığı görülmüştür⁴¹.

T spiralin T-2 tipi ise Kura-Aras SBRp.’ında üç alt şablon oluşturmaktadır. Bunlardan ilki ve kültürün Anadolu dışındaki diğer yayılım alanlarında görülen T-2/1 formudur. Bu motif kültürün bezeme repertuarında dört farklı şablon oluşturmaktadır (Fig. 9). T-2/1 spiral tipi “V” şeklinde açılı oluşturan çizgilerin iki kenarda spiral oluşturmasıyla meydana gelir. Motifin şimdilik bilinen dört alt tipi olsa da bunların içerisinde Doğu Anadolu Bölgesinde yalnızca üç tipine rastlanır. Bunlar T-2/1a (Spiral+ Stilize İnsan Figürleri), T-2/1B (Spiral+ Stilize Hayvan Figürleri), T-2/1c (Spiral+ Bitkisel ve Geometrik Şekiller) tipleridir. Anadolu dışında örneğini gördüğümüz T-2/1d ise spiral+insan ve hayvandan oluşan bir kompozisyona sahiptir. T-2/1d’ye ait tek örnek şimdilik Sadakhlo’da görülmüştür⁴². (Fig. 9). Kura-Aras SBRp.’ında tasarımlarda ana bezeme unsuru olarak kullanılmış olan bir diğer spiral bezeme tipini ise T-2/2 oluşturur. Yatay düzlemde genişleyerek iki kenarda sarmal oluşturan bu tasarıma ait örneğe Erzurum Yöresinde rastlanmamıştır. T Spiralin son alt tipini ise T-2/3 oluşturmaktadır. Şimdiye kadar gözlemlenen örneklerin tamamında Kazıma Tekniği ile tasvir edilen bu şablon daha çok Van-Muş Bölümündeki tasarımlarda kullanılmıştır. Bu tipin diğer iki tipten farkı sarmalların tek bir hattan çıkarak değil ayrı ayrı iki sarmalın merkezde birleşmesiyle oluşmasıdır⁴³ (Fig. 9).

Spiraller/Sarmallar ile ilgili bezemelerin son tipini ST-C Grubundaki “J” Spiral tasarımları oluşturmaktadır. Genellikle farklı geometrik şekillerle birlikte kullanıldığını gördüğümüz bu form tek başına bir spiral oluşturmaktadır. J spiralin örneklerine şimdilik yalnızca Karaz Höyük’te rastlanmıştır⁴⁴.

Sonuç

Yakındoğu Arkeolojisinde kronolojik ve coğrafi olarak oldukça önemli bir büyüklüğe sahip olan ve geniş bir coğrafyanın ETÇ sürecini karakterize eden Kura-Aras Kültürü’nün kültürel işareti hiç şüphesiz onu karakteristik seramiğidir. Bu seramik birçok özelliğinin yanı sıra özenli ve estetik bir değer taşıyan bezemesi ile dikkati çeker. Kura-Aras seramik geleneğinin bezeme repertuarı temelde iki ana tema üzerine kurulmuştur. Bunlardan ilki sembolik unsurların öne çıktığı “Anlatımlı

⁴⁰ Öztürk 2024.

⁴¹ Öztürk 2024.

⁴² Öztürk 2024.

⁴³ Öztürk 2024.

⁴⁴ Öztürk 2024.

Sahneler” ikincisi ise yalnızca dekoratif amaçla yapılan ve hiçbir sembolik/anlamsal değer/anlatım barındırmayan “Dekoratif Tasarımlardır”. Bu tasarımların Doğu Anadolu Bölgesi özelindeki tipolojik sınıflandırmasını toplam 12 kategoriden oluşan “Eşkenar Dörtgen Tasarımlar, Merdiven/Bölmeli Tasarımlar, Figüratif Tasarımlar (insan), Figüratif Tasarımlar (hayvan), Geometrik ve Baskı Tasarımlar, Çizgisel Tasarımlar, Sarmallar/Spiraller, Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (yatay ve dikey), Bitkisel Tasarımlar ve Diğer” olarak isimlendirilen tasarımlar oluşturmaktadır.

Ev tipi bir üretimle üretilen Kura-Aras seramiği kültürün ana vatanı ve yayılımındaki merkezler için bölgesel unsurlardan beslenen ortak bir kompleksin resmini çizmektedir. Bu seramikler eğer evlerde kişisel ihtiyaçlar doğrultusunda üretildiyse seramiklerin yüzeylerini süsleyen bezemelerdeki tekrarlayan anlatımlar da ancak ortak ideolojik bir düşüncenin yansıması olabilir. Tasarımlardaki ufak çizim hataları, eksiklikler, tekrar eden kompozisyonlardaki farklılıklar hatta motiflerdeki bölgesel varyasyonları ancak çömlekçi farkıyla açıklayabiliriz. Erzurum yöresindeki Kura-Aras seramiklerinin yüzeylerini süsleyen tasarımların boşluk doldurma arzusuyla yapılan bir dekor olmasından ziyade planlı bir ön çalışmanın ürünü olduğu düşünülebilir. Çünkü seramiklerin yüzeylerini süsleyen tasarımlarda, bezeme teknikleri, motif ve alan/yüzey ilişkisinin, ikili ya da üçlü motif kombinasyonları, tekrar eden motifler, şerit ya da bat/bordür gibi sınırlandırılma amaçlı yapılan bu çizgiler tamamen bilinçli bir çalışmanın ürünü olabilir.

Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras seramik bezeme repertuarında yaygın bir kullanım oranına sahip olan spiral bezeme tasarımlarının kuşkusuz en zengin ve çeşitlilik içeren örnekleri Erzurum Yöresinde gözlemlenirken aynı zamanda yöredeki Kura Aras yerleşimleri söz konusu motifin tipolojik gelişimini de izleyebildiğimiz geniş bir repertuarı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Ateş 2014

M. Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, İstanbul, 2014.

Altunkaynak vd. 2018

G. Altunkaynak-M. Işıklı- M. Erkmén, "In The Light of New Evidence From The Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 2018, 73-91.

Batiuk 2000

S. Batiuk, "Petrographic Analysis of Early Transcaucasian Ceramics from the Bayburt Region, North Eastern Anatolia: An Exploratory Study", *Ancient Near Eastern Anatolia*, 2000, 153-163.

Batiuk vd. 2022

S. Batiuk-M. Rothman-S. Samei-R. Hovsepyan, "Unravelling the Kura-Araxes cultural tradition across space and time" *Ancient Near Eastern Studies*, 2022.

Cirlot 1991

J. E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, 1991.

Daşcı-Çomaklı 2006

M. Daşcı-B. Çomaklı, "Yaylacılık ve Tarımsal Açından Önemi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2, Erzurum, 275-280.

Işıklı 2011

M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul, 2011.

Işıklı 2016

M. Işıklı, "The Kura-Araxes Culture In The Erzurum Region: The Process Of Its Development", *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (18), 2016, 51- 69.

Işıklı 2023

M. Işıklı, "Kura-Aras Kültürel Kompleksini Anlamak" *HAYAT:ARKEOLOJİYE ADANMIŞ BİR YAŞAM Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar* Ed. V. Şahoğlu, İ. Tuğcu, O. Kouka, Ü. Gündoğan, Ü. Çayır, R. Tuncel ve A. Erkanal, Ankara, 2023, 195-210.

Kelly-Buccellati 2018

M. Kelly-Buccellati, "Urkish Insights into Kura-Araxes Social Interaction." *Context and Connection. Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* Eds. A. Batmaz, G. Bédianashvili, A. Michalewicz ve A. Robinson, Paris, 2018, 107-123.

Kıbaroğlu 2015

M. G. Kıbaroğlu, "Archaeometric Investigations of Kura-Araxes Ware: A Review", *International Symposium on East Anatolia—South Caucasus Cultures Proceedings* Ed. M. Işıklı ve B. Can, Cambridge, 2015, 221-230.

Morisson 2005

T. Morisson, "Spiral patterns in Irish decoration from Newgrange to the Tenth Century", 5th Australian Conference of Celtic Studies. *Exile and Homecoming: Papers from the Fifth Australian Conference of Celtic Studies (Sydney July, 2004)*, 309-321.

Özsoy 2020

H. Özsoy, "Geleneksel Sanatlarımızdaki Bitkisel Kompozisyonların Temeli Olan Helezonların Tarihçesi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2020, 462.

Öztürk 2018

G. Öztürk, *Erzurum Ovasındaki 'Karaz, Pulur ve Güzelova' Höyüklerinden Ele Geçen Kura-Aras Bezemeli Seramiklerinin Bezeme Yapım Teknikleri Üzerine Deneysel Nitelikli Bir Uygulama*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2018.

Öztürk 2024

G. Öztürk, “Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Seramik Bezemelerinin Göstergebilim Açısından İncelenmesi” Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Arkeoloji, Erzurum.

Öztürk-Fırat Bişkin 2023

G. Öztürk- G. Fırat Bişkin, “Antik Çağ Seramikleri Üzerindeki Spiral Motifinin Kültür Göstergebilim Bağlamında İncelenmesi”, *Kültür Göstergebilimi*, Ed. V. D. Günay, M. Kalelioğlu, B. Çanakkınar, İstanbul, 2022.

Pásztor 2011

E. Pásztor, “Prehistoric Astronomers? Ancient Knowledge Created By Modern Myth.” *Journal of Cosmology* 14, 2011.

Rothman 2018

M. Rothman, “Modelling the Kura-Araxes Cultural Tradition”, *Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, Eds. A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz ve A. Robinson, Paris, 2018, 125-146.

Sagona 1984

A. Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR International Series 214, Oxford.

Sagona 1998

A. Sagona, “Social Identity And Religious Ritual In The Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observation From Sos Höyük”, *Mediterranean Archaeology* (11), 1998, 13–25.

Sagona 2014

A. Sagona, “Rethinking the Kura-Araxes Genesis”, *Paléorient* (Année), 2 (40), 23-46.

Simonyan-Rothman 2015

H. Simonyan-M. S. Rothman, “Regarding ritual behaviour at Shengavit Armenia”, *Ancient Near Eastern Studies* (52), 2015, 1-46.

Adam 2005.

A. Smith, “Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory”, *Journal of World Prehistory* (19), 2005, 229.

Yarol 2016

Y. Yarol, *Karaz'ın Karası Bir Seramikçi Gözünden Erzurum Karaz Kültürü Seramikleri*, Erzurum, 2016.

Yaylalı 2004

S. Yaylalı, *Spiralin Doğa, Bilim ve Sanatla İlişkilendirilmesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.